

HASNA ZILJKIĆ

Kulturni centar Novi Pazar, Novi Pazar

h.ziljkic@live.com

REDŽEP ŠKRIJELJ

Fakultet za islamske studije Beograd, Odjeljenje u Novom Pazaru

rskrijelj@np.ac.rs

Primjena arebice u Sandžaku i njen značaj u obrazovanju ženskog muslimanskog stanovništva

Pismo *arebica* se u literaturi pominje u kontekstu *alhamijado* književnosti, s obzirom na to da je *alhamijado* književnost pisana ovim pismom (oblik arapskog pisma prilagođen fonetskom pravopisu srpskog i bosanskog jezika, kojim su se služili uglavnom muslimani). Međutim, arebicom je štampana kako *alhamijado* književnost, tako i vjerska i druga literatura. Tako će arebica, u pojedinim mektebima u Sandžaku, čak i devedesetih godina XX vijeka naći svoju primjenu. U ovom radu vidjećemo kako nastaje arebica, kako je našla primjenu u Sandžaku i kakvu je ulogu odigrala u opismenjavanju žena muslimanki u XX vijeku, s obzirom na njihov otklon prema „svjetovnim“ školama (naročito je to bilo izraženo u prvoj polovini prošlog vijeka). Cilj ovog rada jeste osvrt na upotrebu pisma arebice, modifikovanog arapskog pisma, kod muslimanskog stanovništva u Srbiji, u kontekstu teme o obrazovanju stanovništva u XX vijeku sa posebnim akcentom na žensku populaciju, ali i podsjećanja na prilike koje su doprinijele postojanju jedne posebne kulture jezika i pisma koja će se na našim prostorima zadržati sve do pojave socijalizma, a na pojedinim mjestima i do pred kraj XX vijeka. U radu će, pored naučne literature, biti predstavljeni i transkripti sačinjeni na osnovu razgovora sa sagovornicima na terenu (opštine Tutin, Novi Pazar i Pešter).

Ključne riječi: arebica, mekteb, obrazovanje, žene, muslimani, Sandžak

Incorporation of Arebica in Sandžak and its Significance in the Process of Muslim Womens' Education

Arebica is mentioned in the literature in the context of *Aljamiado* literature, considering that *Aljamiado* literature was written in this script (a form of Aebica adapted to the phonetic spelling of the Serbian and Bosnian languages, used mainly by Muslims). *Aljamiado* literature, as well as religious and other literature, were printed in *Arebica*. Thus, in some schools in Sandžak, even in the last decade of the 20th century, *Arebica* was still used. In this paper, it will be demonstrated how the *Arebica* was created, how it was used in Sandžak and the role it played in the literacy of Muslim women in the 20th century, considering their departure from 'secular' schools. The aim of this study is to survey the use of the *Arebica* among the Muslim population in Serbia from the perspective of the education in the 20th century with a special emphasis on the women, but also to recall the circumstances that contributed to the existence of a special culture of language and writing which will remain in our region until the end of the 20th century. In addition to the scientific literature, the paper will also present transcripts based on conversations with interlocutors in the field (Tutin, Novi Pazar and Pešter Municipality).

Key words: *Arebica*, mekteb, education, women, Muslims, Sandžak

UVOD

Da bismo se mogli baviti temom koja se tiče upotrebe pisma arebice u XX vijeku u Sandžaku, sa akcentom na žensku populaciju, važno je, prije svega, razumjeti kako je došlo do primjene arapskog pisma u narodu, iako se narodne mase nisu koristile arapskim jezikom u komunikaciji. Potrebno je, stoga, osvrnuti se na period osmanske vladavine u našim krajevima, na sistem obrazovanja i školstva, kao i na promjene koje su nastupile odlaskom Osmanlija sa ovih prostora, koje su bile ključne u kreiranju odnosa muslimanskog stanovništva prema sistemu obrazovanja u Srbiji.

Uopšteno, uloga žene na teritoriji Sandžaka u XX vijeku najbolje se može sagledati iz perspektive povezanosti sa vjerskim kanonima religija – najzastupljenije su islamska i hrišćanska ortodoksna, tj. pravoslavna vjera. Kod muslimana je izraženiji i znatno duže se zadržao tradicionalni pristup životu, što će kreirati ženini društveni status i ulogu: njene obaveze će uglavnom biti vezane za kuću. Žena je mogla pohađati časove vjerske pouke – mekteb, u kojem se učilo i arapsko pismo u vjerske svrhe. Ostalo

znanje se crpilo iz literature koja je bila na našem jeziku, ali štampana arebicom. Zato je i pred kraj XX vijeka u Sandžaku bilo moguće naići na žene koje nisu znale ni ćirilicu ni latinicu, ali su poznavale arebicu i to su je uglavnom znale čitati, a rjeđe pisati. Naravno, radilo se o pojedincima.

U radu ćemo se, iz ovoga razloga, posebno oslanjati i na kazivanja sagovornika (ona će biti data u kurzivu sa naznačenim mjestima iz kog su kazivači), muških i ženskih, iz sela koja pripadaju opštinama Tutin, Novi Pazar i Pešter.¹

UPOTREBA ARAPSKOG JEZIKA I PISMA NA NAŠIM PROSTORIMA

Arapski jezik i arapsko pismo u naše krajeve su došli sa Osmanlijama (toko-
m XV i prvih decenija XVI vijeka najveći dio južnoslovenskih zemalja
pao je pod osmansku vlast), a sa njima i nova kultura.² U muslimanskim
naseljima osnivani su mektebi (osnovne škole), u kojima se učilo arapsko
pismo i čitanje tekstova iz *Kur'ana*,³ dok su po većim gradovima osnivane
medrese (srednje škole), gdje su se, pored vjeronauke, učili istočni jezici
(arapski, turski i perzijski), islamsko pravo, filozofija i matematika. Kod nas
su najpoznatije medrese bile u Beogradu, Sarajevu i Skoplju, a pojedinci
su odlazili na dalje školovanje u Istanbul, Kairo i Damask. Pored medre-
sa, znanje se sticalo i u džamijama i tekijama, uz koje su se nalazile bi-
blioteke koje su posjedovale rukopise na arapskom, perzijskom i turskom
jeziku. Pored arapskog jezika, u mektebima i medresama, počeo se učiti i
turski (osmanski) jezik, koji je bio pod uticajem arapskog od osmanskog
primanja islama, tj. od XIII vijeka, pa sve do početka XX vijeka, kada se
1928. godine u Osmanskom carstvu ukida arapsko pismo i uvodi latinica.
Osmanlije su arapskom pismu posvećivale veću pažnju nego i sami Ara-
pi. Oni su prepisivali istorijska, vjerska i književna djela, dajući posebne
oblike arapskim slovima. Ti prepisivači su razvili jednu posebnu vrstu um-
jetnosti – kaligrafiju. Činjenica je da je arapski jezik sa pismom prodirao
u naše krajeve preko Osmanlija kao i osmanski jezik, koji su arapski jezik
u početku i sami smatrali savršениjim i superiornijim pismom od svog.

---

¹ Posebnu zahvalnost dugujemo našim sagovornicima na terenu, bez kojih ovo istra-
živanje ne bi bilo potpuno.

² Više o transkripciji arapskih riječi vidjeti u: Janković 1960, a o arapskoj stilistici vidjeti
u: Muftić 1995.

³ Sve do XIX vijeka, arapski jezik u Osmanskom carstvu smatrao se za jezik nauke –
retorika, stilistika, gramatika i dr. Tako, nauka o islamu zahtijeva poznavanje arapskog
jezika radi proučavanja *Kur'ana*, kao i teologije (v. Bećović 2017).

Zato je u prvom periodu osmanske vladavine najveći broj zapisa, natpisa i veliki broj dokumenata pisan na arapskom jeziku. Ne treba zanemariti činjenicu da su u prvim vijekovima stvaranja Osmanske države arapsko pismo i jezik bili službeni i državni.

NASTANAK AREBICE I NJENA UPOTREBA

Arapski jezik je imao uticaj na jezik običnog stanovništva kod nas, „riječi iz tog jezika su preuzimane u svojoj originalnoj grafiji ili se ona donekle morala prilagoditi propisu ovih jezika. Pri tome riječi su često doživljavale i promjenu svoga izgovora. (...) Narodni jezici bivše SFRJ nemaju nekih glasova jezika posuđivača, a uz to ni posebnih uslova ili znakova za njihovo obilježavanje. Izuzetno ih naš jezik ponekad unese u svoju transkripciju ili, pak, navede stranu riječ kao takvu s njenom originalnom grafijom“ (Bećović 2017, 220–221). Dakle, formirao se jezik lokalnog stanovništva koji je, na tim principima, razvio čitavu jednu kulturu, koja će biti nazvana *alhamijado kultura*.⁴ Ova kultura „podrazumijeva svaki pisani tekst na bosanskom jeziku modifikovanim arapskim pismom (arebicom). Ona sadrži alhamijado književnost kao (samo) jedan svoj segment“ (Šemsović 2019, 7).⁵

Osim kroz vjerske škole i administraciju osmanske uprave, arapski jezik se širio kod nas i odlaskom „na hadžiluk (u Meku) konjima ili pješice“, gdje je „naš narod (je) ostajao i po nekoliko sedmica u Damasku, kao i u ostalim dijelovima arapskog svijeta, u kom su učili arapski jezik i osnove vjere. Kada su se vraćali u svoju domovinu, sa sobom su donosili i identitet arapskog jezika“ (Halilović 2022, 60–61).

Prihvatanjem islama, ovdašnje stanovništvo je počelo prihvatati elemente islamsko-arapske kulture, gdje se ubraja i pisanje arapskim pismom, možda i više nego na drugim, nama bliskim, teritorijama gdje su živjeli muslimani, prilagođavajući ga fonološkoj prirodi svog maternjeg jezika,⁶ te reformišući ga u arebicu.

⁴ „Pojam *alhamijado* najprije će biti vezan za Španiju i španske muslimane, koji su arapsko pismo prilagodili španskom jeziku i formirali jednu književnost za široke društvene slojeve pod nazivom *aljamijado* – ovaj pojam vuče korijene od arapskog *el-adžemije*, što će značiti *strani*, odnosno *nearapski*“ (Šemsović 2019, 7).

⁵ O *alhamijado* književnosti v. Huković 1986 i Nametak 1981.

⁶ Uslijed fonetskog prilagođavanja jeziku, arapske riječi su našle primjenu u govoru našeg stanovništva, a uz to nerijetki su primjeri izmještanja glasova radi lakšeg izgovaranja ili narodne etimologije: *la'netun* u *nalet* (prokleto), *buleda* u *budala* (lud), *šubhetun* u *šuhba* ili *šuhva* (sumnja), kao i tvorba novih riječi uz pomoć morfema: *isterdžumaniti* (nešto objasniti, prevesti) od riječi *terdžemetun* ili čak spajanjem dvije riječi u jednu: *ne + vaktun* (vrijeme) *nevakat* (činiti nešto u pogrešno vrijeme) itd. (više u: Halilović 2022, 60–61).

Arebica (ili arabica)⁷ je oblik arapskog pisma prilagođen fonetskom pravopisu našeg jezika, kojim su se služili uglavnom muslimani od dolaska Osmanlija pa sve do polovine XX vijeka (iz upotrebe nestaje tokom Drugog svjetskog rata). Izuzetak je činio mekteb u Orašu, u tutinskoj opštini, koji je sačuvao pismo arebicu sve do pred kraj XX vijeka.

Tako, „začetke pisma arebice kod nas susrećemo u turskim tekstovima, gdje se ponajviše javljaju u obliku pojedinih vlastitih imena (antroponima i toponima), te raznih termina i drugih riječi u drugim dokumentima, kao što su defteri, sidžili, kanuni, kanunname, vakuf-name, tapije i drugi“ (Zukorlić 2019, 24). Na ovom pismu je nastala alhamijado književnost, štampana je vjerska literatura, a korišćena je i za druge svrhe, čemu svjedočimo i danas: natpisi na nišanima, tapije⁸ i dr. Potreba za nastankom arebice javila se, prvo, na drugim prostorima gdje stanovništvo nije bilo arapsko, a gdje je dominirala islamska kultura, pa time i arapski jezik.

Postoji i tehnika prilagođavanja pisma, a sam proces prilagođavanja se dogodio iz pragmatičnih razloga – „to je bilo, zapravo, pitanje potrebe, na način da oko 95 procenata stanovništva koje čita kur’ansko pismo može sa tim učiniti nešto praktično; a (do tad) nije moglo ništa: nije moglo napisati recept za jelo, napisati pismo vojniku, ništa drugo osim što je znalo čitati kur’anski tekst“ (Šemsović 2019, 7).

Arapsko pismo nije odgovaralo fonetskom sistemu južnoslovenskih jezika, pa njegovu upotrebu i prilagođavanje našem fonetskom sistemu nisu pratila ustaljena opštepriznata pravopisna pravila. Prilagođavanje će nastati tako dodavanjem grafema za one glasove kojih ima u našem, a nema u arapskom jeziku. Alfabet *arebice* zasnovan je na fonetskom principu: jedno slovo za jedan glas, ali se od toga odstupilo pri označavanju vokala. Oni, naime, na početku riječi imaju drugačiji oblik nego u drugim položajima. Dakle, arebica je, koliko-toliko, bila prilagođena fonetskim mogućnostima jeziku kojim su se domaći muslimani koristili. Pošto arapski jezik nema glasove: c, č, ć, đ, nj, p, ž, o, za njih su iznađeni naročiti znakovi.

Pismo je na taj način, vremenom, postalo pristupačno većem broju muslimanskog stanovništva, pri čemu se njegova zastupljenost poste-

---

⁷ Termin *arebica* je po standardima bosanskog jezika, dok je u Sandžaku kod naroda zastupljena verzija ovog termina *arabica*, što je u suštini isto; u arapskom jeziku postoji pravilo da se fetha nad slovom *r* čita kao *a – ra*.

⁸ *Tapije* – dokumenta kojima se dokazuje pravo na trajno korišćenje državne zemlje, uz precizirane i utvrđene obaveze, a to su redovna obrada zemljišta i plaćanje poreza. Dokument tapije je unifikacija pisma državnih službenika, a koristila se u zvaničnoj korespondenciji u zvaničnim institucijama. Tapija, osim ostalog, sadrži imena gradova, sela, raznih lokacija, vlasnika, toponima itd.

peno širila. Intenzitet širenja arapskog pisma kod muslimana posebno su podsticali učeni i obrazovani ljudi, koji su ga upotrebljavali u svakodnevnom pisanju. U tom pravcu značajan je rad Omera efendije Huma koji se trudio da unese red u neujednačeni slovni sistem ovog pisma, ali i njegov sistem pisanja bio je prilično težak i nepraktičan, pa su mnogi pored njega nastojali da pojednostave sistem znakova i pravopis ovog pisma. Tako Ibrahim Edhem Berbić, za potrebe štampanja knjige *Bosanski turski učitelj*, kreira potpuno nov način pisanja i u Carigradu daje da se izrade posebna slova za tu svrhu. Postojalo je još pokušaja promjena i usavršavanja, ali nije bilo dovoljno sistematičnosti, što je dijelom posljedica preuzimanja slabosti turskog pravopisa, smatra Muftić. U to spada i označavanje jednog glasa pomoću više slova, i obratno (v. Ujkanović 2014, 12).

Najuspjelija, ali ujedno i posljednja reforma arebice izvršena je zalaganjem Džemaludina ef. Čauševića⁹ početkom XX vijeka, kasnije reisu-uleme, za koju su izlivena slova radi štampanja udžbenika u Sarajevu. Tim pismom je u razdoblju od 1907. godine – kada je Islamska dionička štamparija u Sarajevu nabavila potrebna slova za štampanje tim pismom – do 1941. godine, štampano oko 40 djela u ukupnom tiražu od 520.000 primjeraka.¹⁰ Te godine štampana je posljednja knjiga arebicom – *Fikhul-ibadat* (vjerska literatura), Muhameda Seida Serdarevića (Ujkanović 2014, 12). Kod Bačićanina i Šemsovića nalazimo podatak da su knjige na arebici štampane i prije, od pojave prve štamparije u Sarajevu, 1866. go-

⁹ Mehmed Džemaludin Čaušević (1870–1938), bosanskohercegovački je intelektualac, vjerski vođa i reformator. Kao sudionik smjene civilizacijskih svjetova na velikom dijelu Balkana, koja nastupa 1878, svojim djelovanjem, intelektom i neumornim pregalaštvom ravnomjerno i ravnopravno objedinjava i izražava mnoštvo planova na svim životnim nivoima bosanskohercegovačkih muslimana – vjerskom, duhovnom političkom i javnom životu. Čaušević se nakon studija vraća u Bosnu 1903. godine, kada je imenovan nastavnikom arapskog jezika u Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Godine 1905. imenovan je članom vrhovnog tijela Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. U tom je tijelu imao resor islamske prosvjete, te je u godinama od 1905. do 1909. obilazio Bosnu i upoznao se sa stanjem mekteba, medresa, ruždija. Bio je reisu-l-ulema u periodu od 1913–1930. godine (v. Karić 2002, 17–21).

¹⁰ Pojavu prve štamparije u Bosni i Hercegovini formalno je odredio Zakon o novoj organizaciji uprave iz 1865. godine u Osmanskom carstvu. Njime su vilajeti uređeni kao najveće teritorijalne upravne jedinice Carstva. Carskim fermanom od 13. maja 1865. godine Bosna i Hercegovina je postala vilajet. Uredbom, kao aneksom vilajetskog zakona, naloženo je da se u centralnom mjestu svakog vilajeta osnuje štamparija i pokrene zvanični list. Štamparija je trebalo da objavljuje, s jedne strane, knjige i novine i tako eliminiše uticaj iz susjednih zemalja ostvarivan i pomoću udžbenika i štampe, ali i informacije koje bi tješnje povezivale Portu sa ovom zemljom i da posredstvom štampe kanališe svoj uticaj i vlast (v. Ujkanović 2014).

dine, te da su štampani „ponajčešće udžbenici za različite vjerske škole. Tako je prva štampana knjiga arebicom *Ovo je od vjerovanja na bosanski jezik kitab Mehmeda Agića iz 1868. godine*“ (Bačićanin & Šemsović 2011, 25). Dakle, najviše Čauševićovo reformističko djelo je štampanje literature na arebici, što je za ondašnje muslimansko stanovništvo, koje nije znalo ni čitati ni pisati na latinici i ćirilici i koje je zaziralo od svjetovnih škola, značilo put ka obrazovanju.

Prestankom tog štampanja uglavnom je prestala i upotreba arebice, barem u širem obimu i javnom životu Bošnjaka / muslimana na ovim prostorima. Na arebici su izlazili listovi *Mualim*, *Tarik* i *Misbah*, namijenjeni uglavnom muslimanskim vjeroučiteljima, kao i dva godišnja kalendara „Mekteb“ za 1907/1908. i 1908/1909. godinu (Ujkanović 2014, 13).

Arebica	Latinica	Arebica	Latinica	Arebica	Latinica
ا	A	غ	G	و	O
ب	B	ح	H	پ	P
ج	C	ای	I	ر	R
چ	Č	ي	J	س	S
ج	Ć	ق	K	ش	Š
د	D	ل	L	ت	T
ج	DŽ	ل	LJ	ز	U
ج	Đ	م	M	و	V
ه	E	ن	N	ز	Z
ف	F	ن	NJ	ز	Ž

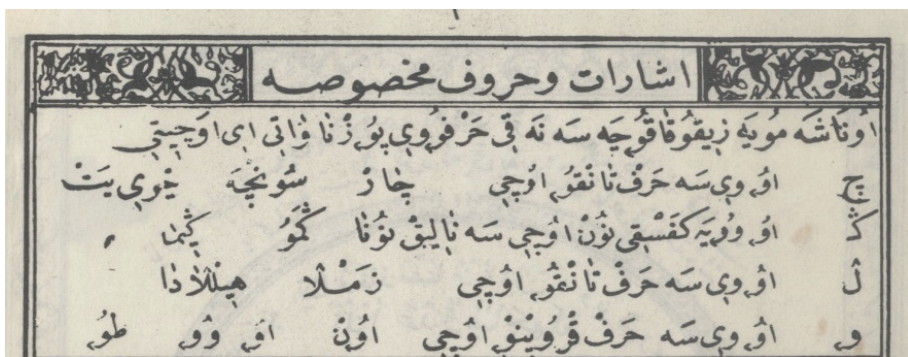
Slika 1. Pismo arebica prema Džemaludinu Čauševiću

Uz dozvolu Envera Ujkanovića, autora tabele

Ovim pismom je napisana izvjesna vjersko-didaktička literatura i neki književni tekstovi – poznati, kod nas i u svijetu, kao alhamijado literatura (slika 2). Na primjer, spjev koji pripada alhamijado književnosti jeste *Mevlud* Arifa Sarajlije Brkanića, koji se i dan-danas citira („uči“) na svečanostima u Sandžaku. Mevludske svečanosti su održavane raznim povodima: uoči vjerskih blagdana, tokom ramazana, useljenja u kuću, rođenja djeteta itd., a nekad i bez nekog posebnog povoda, „na kome bi se proučio spjev o rođenju, životu i smrti poslanika Muhameda – to je bila jedna od rijetkih prilika kada je imam mogao da govori o vjeri ljudima koji inače ne posjećuju džamije“ (Hasanović 2019, 53). Mevludske sveča-

nosti su, dakle, predstavljale izuzetnu priliku za popularizaciju islamskog učenja među širim narodnim masama (slika 3).

„Zanimljivo je, ipak, da je u muslimanskoj tradiciji na prostoru Sandžaka postojao i jedan verski običaj u kome su učestvovalе samo žene – *Devojački mevlud*. Kako bi žena mogla učestvovati u ovakvim obredima i običajima, svakako je morala biti pismena, te se, pošto nije išla u svetovnu školu, služila *arebicom*“ (Aksić 2019, 57).

Slika 2. Uputstvo kako se čitaju neka slova koja su nastala po uzoru na arapska. Dio početne stranice Mevluda (autora Arifa Brkanića Sarajlije).

Transliteracija natpisa:

Išarat ve huruf mahsusa – Posebni znakovi za slova

U našemu jeziku kako će se neki harfovi poznavati i učiti:

C – ovi se harf¹¹ tanko uči – *çar, sunçe, cvijet*

Nj – ovo je kefski nun¹². Uči se nalik nuna – *njemu, njima*

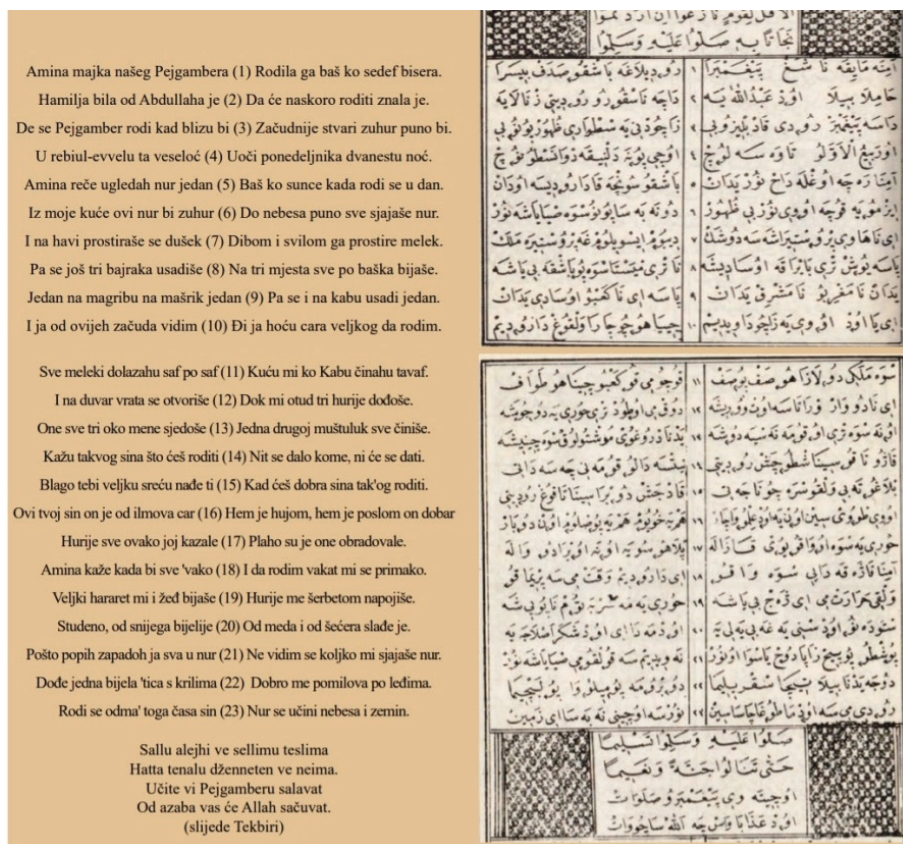
Lj – ovi se harf tanko uči: *zemlja, hiljada*

O – ovi se harf krupno uči: *on, ovø, to*.¹³

¹¹ Harf (ar.) – slovo.

¹² Kef i nun su nazivi za arapska slova: k (meko) i n.

¹³ Transliteracija: Hasna Ziljkić.

Slika 3. Odlomak iz Mevluda¹⁴ Arifa Brkanića Sarajlije – alhamijado književnost.

Mevlud se nalazi u ličnoj arhivi jednog od autora ovog rada, a radi se o porodičnom naslijeđu. On i ostala litetaruta na arebici štampani su u Sarajevu, u Islamkoj dioničkoj štampariji koja je za potrebe štampanja ovakve literature nabavila slova, a koje je izlio Agof ef. Zeronian iz Plovdiva. Literatura ovakve sadržine, kao i glasila, a o čemu je bilo riječi u tekstu ovoga rada, nakon štampanja, dospjevala je u mnoge muslimanske

¹⁴ O ulozu mevluda, Muhamed Filipović ističe da je „mevlud tradicionalna i legitimna pjesnička forma u kojoj se slavi rođenje, život i djelo Poslanika Muhammeda“ (Filipović 2000, 17) i da je ono, kao takvo, dio njegove baštine i dio njegovog duhovnog svijeta. Filipović aludira na činjenicu da nema ritualnih tekstova koje je čovjek napisao; u okviru vjerskih rituala se citira samo Božija riječ – pa, prema tome, mevlud nije ritualni čin. Istovremeno naglašava da Bošnjaci imaju razloga da od mevluda načine svoju narodnu proslavu.

kuće, jer je ovo bio jedan od načina širenja kulturnih vrijednosti i vjerske tradicije i trebalo je da dođe do što većeg broja stanovništva.

Slika 4. Nišan iz osmanskog perioda, ispisan arebicom, koji se nalazi pored puta Novi Pazar – Golija, u mjestu Deževa. Na natpisu ovog nišana stoji ime Selman Dazdarević, koji je ukopan na ovom mjestu 1273. hidžretske godine. Groblje je staro negdje oko dvije stotine godina (v. Zukorlić 2019). Uz dozvolu Mensura Zukorlića, autora fotografije

OBRAZOVANJE ŽENA I ULOGA MEKTEBA U XX VIJEKU NA TERITORIJI SANDŽAKA

U mektebima u Sandžaku, u XX vijeku, polaznici su učili arapsko pismo, ali i arebicu. Jedno od kazivanja koje nam opisuje takav način obrazovanja ženskog djeteta, ali i značaj koji je arebica imala za kulturu i društvo muslimana čak i osamdesetih godina XX vijeka jeste sljedeće:

„Nisam imala ni šest godina kada sam naučila arapsko pismo i mogla čitati Kur'an; prvo sam učila sa majkom, kasnije pred efendijom u mektebu. Pošto sam u to vrijeme provodila dosta vremena sa nanom (očevom majkom), ona me je podučila i arebici (nana je jedino znala čitati tekst na arebici, dakle nije poznavala niti jedno drugo pismo), a

uskoro će mi i efendija u mektebu posuditi određenu literaturu, da iz nje učim, koja je sadržavala mnogo toga o vjeri i njenim propisima, o pravilima ponašanja u raznim situacijama, o prijašnjim Božijim poslanicima itd., i tražiti da to pred njim iščitavam, vjerovatno u cilju da što bolje savladam čitanje, a za neko ozbiljnije propitivanje o sadržaju pretpostavljam da sam bila mala. Bilo mi je interesantno da se koristim arapskim pismom, a da čitam riječi koje, za razliku od Kur'ana, razumijem. Tek ću kasnije poći u prvi razred (1988) osnovne i, kao što je uglavnom bivalo u to vrijeme, tek tada naučiti ćirilično pismo. Takođe, mektepski zadatak je bio i naučiti čitati Mevlud na arebici, koji spada u alhamijado književnost. Jer ću, uskoro, na mevludskim svečanostima i ja, žensko dijete, prisustvovati i učiti mevlud zajedno, rame uz rame, sa efendijom i sa starijim članovima seoskog džemata (zajednice), koji su, kako se meni tada činilo, usvojili sve životne mudrosti i znanja, dok sam ja bila samo dijete“ (Oraše/Tutin).

Posmatrano u kontekstu uticaja osmanske muslimanske kulture na naše stanovništvo, arebica je nastala kao potreba ovdašnjeg muslimanskog stanovništva. Njenom širenju značajno su doprinijeli mektebi, koji će zadugo i nakon odlaska Osmanlija biti jedino mjesto obrazovanja, posebno ženske djece. Da bismo bolje razumjeli šta su mektebi i koja je njihova uloga u XX vijeku, te razumjeli zašto muslimansko stanovništvo nije tako brzo prihvatilo novi sistem školstva koji je uspostavljen po odlasku Osmanlija, podsjetićemo na sistem školstva u osmanском periodu.

Osmanlije su u čitavoj Imperiji pribjegavale realizovanju jedinstvene vaspitno-obrazovne politike, koja se ogledala u postojanju vjerskih škola, tj. *mekteba*, u kojima se djeci davalo osnovno vjersko obrazovanje i odgoj u duhu islama ili drugih konfesija priznatih državnim kanunima (zakonima), a potom i *medresa*, u kojima se vaspitavao i obrazovao značajan broj državnih i vjerskih službenika (vjeroučitelja, muftija, kadija, muderiza, imama, mualima i dr.). „Uprkos permanentnom angažiranju vojne i upravne administracije, kultura i odgoj nisu zaostajale za ostalim evroazijskim prosvjetnim centrima“ (Šehović 2009, 156). Turski putopisac Evlija Čelebi navodi da je u Novom Pazaru (XVII vijek) bilo 5 medresa, „jedna škola za izučavanje svete tradicije (dāru’l-hadīs) i jedanaest osnovnih škola. Osim tih jedanaest osnovnih škola, svaki je osnivač džamije podigao i po jedan mekteb“ (Čelebi 1967, 264). Vjerske škole razvijale su se prvenstveno u gradovima, a kasnije i u većim selima Sandžaka. Sredinom XIX vijeka u Osmanskoj imperiji dolazi do promjena u sistemu obrazovanja.

Zasnovana na principu multikonfesionalnog šarenila, Osmanska imperija razvija i otvara nove reorganizovane škole svjetovnog karaktera: (1) Zanatske i stručne škole – Zanatske škole (ženske); (2) Opšte obrazovne škole – iptidaije (početna osnovna škola), ruždije (niže gimnazije), idadije (više Gimnazije); (3) Vjerske škole – mektebi (mjesto za učenje), medrese (srednje bogoslovije).

Ovaj sistem je uzeo maha i učvrstio se na širem području Bosanskog vilajeta, odnosno Novopazarskog sandžaka kao njegovog sastavnog dijela (Novopazarski sandžak je do 1878. pripadao Bosanskom ejaletu, a nakon toga Kosovskom vilajetu). „U gradovima Novopazarskog sandžaka (je) u drugoj polovini 19. vijeka, pored ostalih, bilo značajnih objekata: 3 medrese, 4 ruždije, 52 mekteba, 46 vjerskih škola sa velikim brojem djece u njima (podaci na osnovu izvoda iz bosanskohercegovačkog klasifika/kalendara za 1875). Ove brojke pokazuju izvjestan napredak i razvoj prosvjete u Sandžaku. Iz njega se može vidjeti da je te škole posjećivalo preko 5–6 hiljada djece Sandžaka“ (Šehović 2009, 156).

Novi sistem školstva je tek pred kraj XIX i u prvim godinama XX vijeka dobio karakter savremenog sistema školstva, sa svim svojim nedostacima i negativnim osobinama toga vremena. Balkanskim ratovima okončana je osmanska uprava na Balkanskom poluostrvu, a time je nestalo i sve što je nosilo osmansko obilježje (v. Šehović 2009, 157). Paralelno sa svjetovnim školama nastavile su rad i islamske vjerske škole: mektebi i medrese. U novom sistemu školstva „osnovu školskog sistema su činile škole: osnovna škola, gimnazija i stručne škole – na jednoj strani kao svetovne, i sibjan-mektebi¹⁵ i medresa – na drugoj strani kao verske škole. Sve što se u međunacionalnim odnosima dogodilo u toku Prvog svjetskog rata imalo je snažnog odjeka na školstvo u međuratnom periodu, a naročito na odnos prema školi i, napose, na pohađanje škole od strane dece muslimanske pripadnosti“ (Kačapor 1987, 45).

U prvoj poratnoj, 1919/1920, skraćenoj školskoj godini, u školu u Novom Pazaru se upisao toliko mali broj muslimanske djece da, zapravo, za školu nije bila prijavljena ni polovina ukupnog broja muslimanske djece, dok i od tog broja prijavljenih ni polovina nije pohađala školu. Tako je do kraja školske godine broj redovnih đaka muslimanske pripadnosti sveden na 150.

„Razlog takvog odnosa prema školi nije trebalo tražiti u učenicima nego u njihovim roditeljima, vođenju prosvetne politike i stavovima pro-

¹⁵ Sibjan (*ar.*) – dijete; naziv sibjan-mekteb – dječija škola – korišćen je u osmanskom periodu, a kasnije samo *mekteb*.

svetnih vlasti. Roditelji nisu skrivali bojazan da će deca da im se 'povlaše' u srpskim školama, niti nade da će im se odobriti posebne narodne i islamske verske škole" (Kačapor 1987, 45).

Jedino je škola na seoskom području u Požegi bilježila većinu muslimanske djece, dok je većina drugih škola bila sa isključivo srpskom djecom. Ovome treba dodati da u tim prvim poratnim godinama nije bilo govora o školovanju ženske, naročito muslimanske djece, kako u gradu tako i na seoskom području, a takvo stanje se nije promijenilo sve do kraja međuratnog perioda (v. Kačapor 1987, 45).

Kada se posmatraju prosvjetno-kulturne prilike između dva svjetska rata, a u novopazarskom kraju, možemo zaključiti da su one bile loše, tj. da je u ovom srezu broj nepismenih iznosio više od 75%, iako je do 1941. godine radilo čak „17 osnovnih škola, jedna niža gimnazija sa šest odeljenja, jedna zanatsko-trgovačka škola s tri odeljenja, jedna zanatsko-čilimarska i jedna ženska zanatska škola sa po jednim odeljenjem" (Maletić 1969, 301). Ni u čitavom Novopazarskom sandžaku situacija sa pismenošću nije bila bolja. Tako nalazimo da je „od ukupnog stanovništva bano-vine¹⁶ starijeg od 10 godina bilo (...) pismeno 51,2 % muške i 17,1 % ženske populacije (34% u proseku)" (Dimić 1997, 87). „Muslimanska deca su u manjoj meri pohađala svetovne, gradske škole, a može se zaključiti da je ta činjenica rezultat uticaja koji je na njih imalo odvracanje od strane roditelja i veroučitelja muhamedanske vere" (Aksić 2019, 58). Ipak, djeca muslimanske vjeroispovijesti davana su u vjerske škole – mektebe, dok se „jedan mali deo opredelio za medresu, spremajući se za sveštenečki poziv" (Maletić 1969, 301).

Stanje se po pitanju školovanja muslimanske djece ni u narednim godinama nije poboljšalo, te je Ministarstvo prosvjete izdalo naređenje o ukidanju sibjan-mekteba u Novom Pazaru (29. IV 1926. godine): „Ukidanje mekteba je shvaćeno kao nov korak srpskog pritiska. Mektebi su nastavili da rade ilegalno, a broj obuhvaćene djece tom nastavom se nije smanjivao" (Kačapor 1987, 46).

Pored navedenog razloga za izostanak iz svjetovnih škola, Kačapor navodi i ostale, kao što su: izostanak djece sa nastave zbog poljskih radova ili čuvanja stoke; sva djeca nisu ni mogla biti obuhvaćena zbog toga što škole nisu imale ni prostornih ni kadrovskih mogućnosti da prime veći broj učenika. I kasnije, 1928/1929, nakon prelaska na bansku upravu i donošenja novog Zakona o narodnim školama (v. Bačić 1930), odnosno nakon pooštavanja mjera za roditelje i staraoce djece koja nisu, ili su

---

¹⁶ Riječ je o Zetskoj banovini.

neredovno išla u školu, kada je pohađanje škole znatno poboljšano, jer je i svijest o potrebi školovanja rasla u stanovništvu, „bogatiji Muslimani su u najmanjem broju slali decu u školu“ (Kačapor 1987, 49).

Sibjan-mektebi su bili zamišljeni kao predškole za djecu do polaska u školu. To je, međutim, ostala samo zamisao. Njih su pohađala i djeca koja su bila dorašla za školu. Po završetku mekteba učenici su znali napamet sve potrebne molitve za pet dnevnih vjerskih obreda (namaza) i mnoge dijelove iz Kur'ana, „čije značenje nisu bili u stanju da tumače“ (Kačapor 1987, 152).

Do početka Drugog svjetskog rata u Novom Pazaru je bilo 52 hafiza. Medresa je radila do 1941. godine. „Učenici medrese su bili isključivo muškarci. Većina ih je bila iz okolnih sela i varošica, dok je bilo i sinova uglednih građana Novog Pazara. U jednom razredu medrese je u prosjeku bivalo između 15 i 20 učenika“ (Kačapor 1987, 155).

Nakon Drugog svjetskog rata situacija djelimično počinje da se kreće na bolje u kontekstu pohađanja redovne škole. Pored postojećih škola, koje bivaju proširivane i u kojima se stvaraju bolji uslovi za rad, osnivaju se zanatske škole za žensku djecu, zatim tečajevi za nepismene, tzv. analfabetski kursevi, večernje škole i dr., ali „iako je bilo sve više opismenjenih, u nekim novopazarskim selima se tek 1984. godine završava sa opismenjavanjem“ (Aksić 2019, 59).

Mektebi i dalje imaju popularnost kod muslimanskog naroda. Mada, mnogo više na selima nego u gradovima roditelji nastoje da šalju djecu u mekteb. „Sibjan-mektebi su prestali sa radom prije Drugog svjetskog rata, jer je vlast zabranila njihov rad, ali plodovi njihovog postojanja su se vidjeli i osjećali još zadugo. Naime, jedan broj svršenika ovih sibjan-mekteba je nastavio svoje školovanje u medresama i drugim višim školama i kasnije se istakli u očuvanju islamskog vjerskog znanja na ovim prostorima. Bilo je i onih koji nisu išli na dalje školovanje a koji su takođe ostali upamćeni kao veliki alimi (učenjaci) i veliki da'ije (misionari). Jedan od takvih je Amir Ziljkić¹⁷ – slijepi alim, o čijem se znanju i dan-danas priča, a koji je bio učenik Ismaila ef. Filibarića.¹⁸ (...) Pod njegovim nadzorom radilo je oko jedanaest mekteba, i to: Oraše i okolna sela, Raduhovce, gdje je mekteb bio sličan medresi, Dražević, Duga Poljana, Tutin i okolna sela,

¹⁷ Živio je od 1909. do 1971. godine, a većinu svog života proveo je u rodnom Orašu (opština Tutin).

¹⁸ Ismail ef. Filibarić (1872–1948). Kao upravitelj i vjeroučitelj, djelovao je u periodu između dva svjetska rata, kada je izvršio reformu mekteba, koji je, pored vjerskih, uveo i svjetovne predmete (matematiku, istoriju, geografiju, turski jezik itd.).

Mitrovica i dr.“ (Hasanović 2019, 51). Na mjestu imama i mualima naslijedio ga je Ramiz ef. Ziljkić (1923–2003).

ZNAČAJ AREBICE U OBRAZOVANJU ŽENA U SANDŽAKU

Uloga žene u zajednici, u XX vijeku, na teritoriji Sandžaka bila je usko povezana sa religijskim kanonima. Kod muslimana je izražen i dugo se zadržao tradicionalni pristup životu, što će, uz sve socijalne i istorijske prilike kreirati ženin društveni status i ulogu: da se njene obaveze vežu za kuću. Uz to, postojao je određeni otklon prema tzv. svjetovnim, odnosno redovnim školama (mada, ovo se u prvoj polovini XX vijeka odnosilo podjednako i na mušku i na žensku djecu) iz bojazni od asimilacije, a i da bi ženska djeca sačuvala moralne vrijednosti, prema kriterijima tadašnjeg shvatanja društva. S druge strane, ženske osobe su mogle pohađati mekteb, u kojem se, osim osnovnih stvari po pitanju islama, učilo i arapsko pismo kako bi se tečno čitao *Kur'an*. Ostala literatura je bila na našem jeziku, ali štampana arebicom.

Polaznici mekteba u selu Oraše, koje pripada opštini Tutin, a koje se nalazi kod Ribarića, susretali su se sa pismom arebica još u ranom djetinjstvu. Tako, na primjer, sagovornica koja je djetinjstvo provela u pomenutom mjestu, sa pismom arebica susrela se sa svojih nepunih šest godina (1986. godine), što znači da je ovo pismo naučila prije polaska u osnovnu školu.

Rad u mektebu osamdesetih godina XX vijeka bio je organizovan tako da je bio otvoren svakoga dana, u prijepodnevnim i poslijepodnevnim satima, osim petkom, kada se nije išlo u mekteb.¹⁹ Mekteb su mogli pohađati i djeca od pet godina pa nadalje, ali i odrasli, tj. svi oni koji su prije svega željeli da nauče kur'ansko pismo, kako bi mogli „čitati“ Kur'an na njegovom izvornom, arapskom jeziku, ali i doznati ostale stvari koje islam propisuje. Vjersku pouku je vodio mula Ramiz ef. Ziljkić, a mekteb se nalazio u njegovoj porodičnoj kući. Ovaj mekteb nisu pohađala samo djeca iz tog sela, dolazila su i iz svih okolnih mjesta, jer se na mektebe nije blagonaklono gledalo od strane aktuelne vlasti s obzirom na to da je njihov rad bio zabranjen, pa su takva (vjerska) lica na selima i u to vrijeme bila rijetkost.

Nakon što bi polaznik savladao sva arapska slova i krenuo da čita *Kur'an*, učeći uz to određene odlomke iz njega napamet kako bi savladao sve ono što sadrži jedna dnevna molitva (namaz), ovaj efendija bi od po-

---

¹⁹ Zbog sedmične podnevne molitve džume-namaza, kod muslimana petak predstavlja poseban dan u sedmici.

laznika tražio da savlada i pismo arebicu. Arebicom je pisan spjev *Mevlud* (u Novom Pazaru i Tutinu je zastupljen *Mevlud* od Arifa Brkanića Sarajlije), ali i ostala vjerska literatura koja se odnosila na propise u islamu, osnove vjerovanja i odgoj, odnosno lijepo ponašanje (fikh, akaid, ahlak), na pravila prilikom učenja *Kur'ana* (kiraet), ali i istorije islama (podaci o prijašnjim Božijim poslanicima i Objavama, kao i iz Muhamedovog života – po islamskom učenju posljednjeg Božijeg poslanika).

U ovom mektebu je, dakle, sva literatura koju su polaznici koristili i koju je efendija njima posuđivao ili tražio da je imaju bila na arebici. Ovaj mekteb i ovakav sistem rada u mektebu je bio aktivan čak i tokom devedesetih godina XX vijeka. Pred kraj devedesetih prestaje ovakav sistem poučavanja u ovom mektebu, možda jedinom takvom postojećem. Do tada, otprilike, u narodu postoje i generacije žena koje su poznavale ovo pismo, njime se služile, i nijedno više nisu znale. Od tada će i na selima biti dostupnija literatura vjerskog sadržaja pisana na latinici ili ćirilici, tako da potreba za poznavanjem arebice kod običnog življa totalno nestaje.

S obzirom na to da su mektebi predstavljali veoma važnu obrazovnu instituciju za muslimansko stanovništvo tokom cijelog XX vijeka, a da iz pominjanih razloga ženska djeca nisu išla u svjetovne škole, nije bila rijetkost da su pohađala baš mektebe. Zato ćemo pri kraju XX vijeka imati primjere žena u Sandžaku koje nisu znale ni ćirilicu ni latinicu, ali su zato poznavale arebicu, pa su mogle čitati literaturu na ovom pismu, kao što je *Mevlud*, te literaturu vjerske tematike.

Na selima je – pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih godina XX vijeka – obaveza da i ženska djeca pohađaju osnovnu školu i dalje bila u procesu sprovođenja. To možemo uočiti na osnovu izjave:

„Kako je socijalizam počeo, moralo se ići u školu, jer je školovanje bilo uređeno zakonom. Ali opet se to izbjegavalo zato što su ženska djeca trebala da rade poslove u kući i oko kuće. Mada, ni muška djeca nisu bila pošteđena, ali u manjoj mjeri se njima zabranjivalo. Zavisilo je više od njihove lične volje. Dok nama, ženskoj djeci, nisu dali. Ja sam išla u osnovnu školu do 4. razreda, poslije nisam išla dvije godine u školu. Pa sam nastavila i završila 5. i 6. razred, jer bi u suprotnom otac morao ići u zatvor. Na selima je u većini slučajeva bila slična sudbina i ostale djece, a u gradu nije. Rijetki su skroz drugačiji primjeri na selima; na primjer ćerke komšije [...] se nisu školovale, ali su radile u fabrici u Pazaru. Moje amidže su živjele u Tutinu, i oni su svi školovali žensku djecu; moje amidžičine, koje su istih godina kao i ja, su završile i srednju školu i fakultet. A na selima – ne ni

osnovnu, uglavnom četvrti razred samo. Kasnije se počeo sprovoditi zakon – ili da se završi osnovna ili da očevi leže u zatvoru ili da plaćaju kazne. Tako se ženskoj djeci na selima omogućuje da moraju da završe osnovnu školu. Uporedo, ko nije htio da ide u srednju školu, mogao je ići u večernju školu, tamo su išle i djevojke. Takođe, ženska djeca su završavala i razne kurseve. Naprimjer, moja mlađa sestra je završila kurs za daktilografinju. Otac je prodao kravu i od tog novca je uplaćena članarina za taj kurs. Jedan brat, mlađi, je išao u večernju školu, koja je imala status srednje. Osamdesetih godina je već postalo normalno da ženska djeca sa sela redovno pohađaju osnovnu školu, a srednja je i dalje rijetkost“ (Veseniće/Tutin).

Iako je rad mekteba bio zvanično zabranjen, na selima i ponegdje u gradovima njegov rad poslije Drugog svjetskog rata nije prestajao, mada znatno smanjenog intenziteta. I uglavnom je organizovan u privatnim kućama. Smatra se da su mektebi i medrese imali presudan značaj u očuvanju i prenošenju islamskog vjerskog znanja i nakon Drugog svjetskog rata. Vjerska pouka u mektebima je bila organizovana na dobrovoljnoj osnovi, nije bila obavezna i izvodila se uglavnom vikendom i drugim danima kada djeca nisu išla u školu. Izuzetak je bio mekteb u Orašu, koji je bio otvoren svakog dana bez obzira na to da li je bio dan za školu, osim petkom; u pitanju je druga polovina sedamdesetih godina pa nadalje. Nešto kasnije, mektepska nastava se izvodi u džamijama ili u mektebima – objektima koji su posebno izgrađeni za izvođenje vjerske pouke (v. Hasanović 2019, 50–51).

Jedna naša ispitanica, rođena 1957. godine, opisuje gdje se održavala vjerska pouka šezdesetih godina XX vijeka:

„U našem selu nije postojala džamija u to vrijeme kada sam ja odrastala, teravih-namaz se klanjao/obavljao u komšijinim kućama (...). Nije nam zabranjivano da klanjamo, samo onaj ko je bio član partije, on nije dolazio, pa ni njegova uža porodica. A nekako se podrazumijevalo da idemo u mekteb, tu niko nije postavljao pitanje „bi li išao – ili ne bi“, podjednako se to odnosilo na mušku i žensku djecu. Ali kao da su ženska djeca bila ažurnija i nastojala su da budu što bolji učenici u mektebu i da ih efendija pohvali kod roditelja ili u selu. Bilo je sramota da se efendija požali roditeljima kako nismo dobri, posebno se to odnosilo na žensku djecu. Ja sam pohađala mektepsku pouku oko godinu i po, u devetoj i desetoj godini života, a ona se odvijala u hodžinoj kući, mula Ramizovoj, u Orašu“ (Oraše/Tutin).

Svakako da nisu sva ženska djeca išla u mekteb i da nisu sva ona koja su išla u mekteb znala i arebicu. Poznavanje arebice i čitanje literature koja je napisana ovim pismom, kao i sticanje i proširivanje znanja putem nje bila je privilegija onih boljih polaznika, odnosno onih koje je to posebno zanimalo. To potvrđuje i ova sagovornica, koja kaže da ona, za godinu i po koliko je išla u mekteb, nije naučila arebicu:

„Imala sam mogućnost da ja naučim; neka djeca su naučila arabicu, ali ja nisam. Naučila sam arapsko pismo samo. Nije me niko ni tjerao mnogo da je naučim, jer kad sam počela u Mevlud (koji je pisan arebicom), ja sam prestala da idem u mekteb. U redovnu školu sam išla do 6. razreda, znala sam da čitam i pišem na latinici i ćirilici. Dalje nisam išla u školu jer je to tako bilo u to vrijeme – ženska djeca su bila potrebna kod kuće, da pomažu majci oko stoke i ostalih radova. Otac nam je bio često na službenim putovanjima, jer je u to vrijeme bio upravnik Zadruga u Ribariću“ (Oraše/Tutin).

Vremenom sve se jasnije postavljaju granice između svjetovnog i vjerskog obrazovanja, tj. vjersko obrazovanje se i dalje stiče u mektebima, ali ono ide uporedo sa obaveznim, tzv. svjetovnim.

Ispitanik, koji je 1951. godište, govorio je o obrazovanju žena u svom vremenu, ali i iz vremena njegove majke koja je 1926. godište:

„Kada su ženska djeca u pitanju i njihovo obrazovanje, nije im se poklanjala pažnja za školovanje, niti se pridavao ikakav značaj tome da ona treba da se obrazuju. Moja majka [...] (1926–2009), koja je živjela u Paljevu, nije išla u školu, bila je nepismena. I rad mekteba je bio slabiji u njeno doba, ali je njen amidža bio vjeroučitelj i ona je, zahvaljujući tome što joj je bio blizu, naučila kod njega arapsko pismo. Cijelog svog života nije znala ni latinicu ni ćirilicu, ali je mogla da čita tekstove pisane arabicom.

U moje vrijeme, ja sam završio srednju školu, išao sam i na fakultet, brat isto. Sestrama nije niko zabranjivao da se školuju i nakon osnovne škole, ali takva je bila svijest u narodu – da se u tim godinama razmišlja više o udaji nego o nastavku školovanja. Ja nisam išao u mekteb, sestre jesu. Mektebi su, u to vrijeme, u našem okruženju postojali u Orlju, Orašu i Crkvinama; tamo su mektebi radili i kad je bio socijalizam. To su bili centri vjeronauke. Mula Amir Ziljkić je bio putujući vjeroučitelj. On je išao po cijelom Sandžaku. On je podučavao arapskom pismu“ (Oraše/Tutin).

Ispitanica, rođena 1956. godine, iznijela je svoje iskustvo pohađanja mekteba:

„Imala sam 11–12 godina kada sam pohađala mekteb. Prvo smo učili harfove (arapska slova), pa smo učili šartove (osnovna znanja o vjeri islamu), tedžvid (pravila koja se odnose na pravilno učenje Kur'ana) i Mevlud smo čitali na arabici. Moj efendija se zvao Selim Džakovac – iz Vrapča (susjednog sela), a prije njega je bio mula Ramo, a prije njega mula Rušo; njih dvojica su iz Vesenića, mog sela. U mekteb smo išli za vrijeme raspusta, svaki dan. Kad se išlo u školu, u mekteb smo išli vikendom“ (Veseniće/Tutin).

Na pitanje kako su im roditelji dozvoljavali da odlaze u mekteb ako su bili potrebni u kući, zbog posla, jedna ispitanica, koja je 1956. godište, ističe sljedeće:

„U mekteb smo odlazili u vrijeme kad dognamo stoku kućama oko podneva – na popasak. Svi koji smo pohađali mekteb naučili smo čitati Kur'an, obavljati namaz i ko je htio shvatio je i pravila arabice. Ja sam svoju žensku djecu podučila arabici i ona je znaju, mada danas sve imamo u knjigama na latinici“ (Veseniće/Tutin).

Na osnovu kazivanja njenog sina, V. R. iz Pružnja (Pešter, živjela 1933–2021. godine) naučila ja arebicu još kao dijete, a u redovnu školu nije išla:

„Moja majka, Allah joj dženet podario, je još kao dijete naučila arabicu. Isto je i moja amidžinica A. R. iz Gračana, poviše Sopoćana, koja je '27. godište, a 1965. odselila za Tursku, i ona je znala arabicu; samo je ona, za razliku od moje majke, išla u školu. Moja majka nije išla u školu, nije znala da čita i piše ni na ćirilici ni na latinici, samo na arabici, ali znala je da računa; i to dobro da računa, napamet, bolje nego mi svi. Mene je naučila kur'anskom pismu, ali ne i arabici. U njeno vrijeme u mekteb se moglo ići svaki dan, otkako pomile pa sve do punoljetstva djeca su išla u mekteb“ (Pružanj/Pešter).

Naš sljedeći ispitanik, muškarac, rođen 1953. godine, iz Novog Pazara, kaže da su u mekteb išla djeca od 6 do 15 godina starosti, te da se mektepska pouka izvodila u džamijama, ali više u privatnim kućama. Posebnost u izjavi ovog sagovornika ogleda se u tome što je u mektebu njega učila žena:

„Pohađao sam mekteb dvije godine, ali ne u kontinuitetu. Nije me niko ni tjerao da idem, a nisu se, da budem iskren, ni efendije potrudili svojim metodama da nas djecu naročito privuku. Mektepska pouka koju sam ja pohađao izvodila se u jednoj privatnoj kući u Pazaru, preko puta Melajske džamije, a učila nas je Saliha, prezimena ne mogu da se sjetim. Ona nas je podučavala da klanjamo i kur'anskom pismu, ali nije mi poznato da je znala arabicu; prije bih rekao da nije. Efendije su u to vrijeme bili uglavnom priučeni, tako da je i ona bila priučena za taj posao“ (Novi Pazar).

Školovanje ženske djece na sandžačkom području čija su osobna uvjerenja i životna usmjerenja okrenuta islamskoj vjerskoj tradiciji biva olakšano otvaranjem ženske srednje vjerske škole, medrese, 1995. godine u Novom Pazaru. Rad muške medrese u Novom Pazaru je obnovljen 1990, koja je inače prestala da postoji 1946. godine. Podjsetićemo da je u Novom Pazaru Medresa prvobitno radila do 1941. godine – u jednom razredu medrese je u prosjeku bivalo između 15 i 20 učenika; većina učenika ih je bila iz okolnih sela i varošica, dok je bilo i sinova poznatijih građana Novog Pazara; važno je napomenuti da su učenici u toj medresi bili isključivo muškarci (v. Kačapor 1987, 55).

Tako, 1995. godine, osnivanjem ženske medrese u Sandžaku, brojne djevojke konačno dobijaju priliku da se obrazuju u školi za islamsko obrazovanje. Djevojke, njih dvadeset koliko je činilo tu prvu generaciju (iz Novog Pazara, Tutina, Priboja, Prijepolja, Peći i Bijelog Polja), bile su smještene u novosagrađenoj zgradi sa internatom u haremu Bor-džamije u Novom Pazaru. Prva generacija ženske medrese u Novom Pazaru je diplomirala 2000. godine. Po završetku ove škole danas je moguće upisati željeni fakultet u Srbiji, što u startu i nije bio slučaj, pa su svršenci ove škole nastavljali školovanje vani – najčešće u arapskim zemljama, Turskoj, Bosni i Hercegovini itd. U početku su uglavnom to bili fakulteti islamske teologije, ali se vremenom promijenila takva praksa; svršenice medrese, koje praktikuju islamski način odijevanja, diplomci su raznih fakulteta i doktorskih studija.

ZAKLJUČNA PROMATRANJA

Muslimansko stanovništvo je obrazovano u osmanskome obrazovnom sistemu, te je poznavanje arapskog pisma bilo osnov za dalje napredovanje. Nakon balkanskih ratova, na našim prostorima otvaraju se škole na srpskom jeziku. Sa radom nastavljaju (sibjan) mektebi, koji su bili zamišljeni kao predškolske ustanove za djecu do polaska u školu. To

je, međutim, ostala samo zamisao. Njih su pohađala i djeca koja su bila dorasla za školu. Zato su 29. 4. 1926. zvanično zatvoreni sibjan-mektebi, ali u okviru redovne škole do Drugog svjetskog rata postoji predmet vjeronauke. Mektebi, unatoč toj zabrani, nastoje da rade na nekim mjestima. Ženska djeca ne pohađaju redovnu školu, ali u mektebima uče pismo arebicu i tako stižu vjersko obrazovanje. Za nepohađanje redovne škole uvedene su kazne, tako da muslimani nakon Drugog svjetskog rata počinju u većoj mjeri da šalju i žensku djecu u škole. Na selima je to i dalje usporen proces. Uporedo, djeca pohađaju mektebe. Ženskoj djeci je preporučeno da odlaze u mekteb i tamo stižu osnovna znanja o vjeri islamu. Neki mektebi su zadržali sistem poučavanja iz osmanskog perioda, pa su oni napredniji učenici učili o vjeri iz literature koja je pisana arebicom i upoznivali se sa alhamijado književnošću. Do pred kraj XX vijeka imali smo žene u Sandžaku koje su znale arebicu, a nisu poznavale niti jedno drugo pismo.

Poznavanje arapskog pisma je i dalje veoma važno u životima muslimana na ovim prostorima, jer je sveta knjiga Kur'an na arapskom jeziku, a samo iščitavanje Kur'ana u originalu predstavlja vjerski čin. Međutim, pismo arebica prestalo je biti aktuelno i vrlo su rijetki pojedinci među mlađim generacijama koji se interesuju da ga savladaju. *Mevlud* se i dalje recitira (u narodu se kaže „uči“) na mevludskim svečanostima, koje su i u XXI vijeku veoma popularne u narodu, s obzirom na to da se ove svečanosti organizuju prilikom raznih prilika (obilježavanje vjerskih blagdana, rađanje djeteta, sunecenje itd.), ali je ispisan na latinici. U XXI vijeku u Sandžaku više nije upitna pismenost žena, jer taj problem odavno ne postoji. Vjerska literatura je svakom dostupna na jezicima kojim se govori na našem području, u čemu znatno olakšava i savremena tehnologija.

Arebica je intenzivno ostala u upotrebi sve do Drugog svjetskog rata i vremenom je dobila vrijednost muslimanskog/bošnjačkog pisma. Prema Hanki Vajzović, ovom pismu se u novijim izmijenjenim društveno-političkim prilikama (nakon turske vladavine) pridavala još veća važnost nego ranije u očuvanju vjersko-nacionalne ravnoteže naspram latinice – kao katoličko-hrvatskog pisma i ćirilice – kao pravoslavno-srpskog pisma. Međutim, smjena vlasti, dolazak novog jugoslovenskog poretka, koji standardizuje zajednički (srpsko-hrvatski) jezik, usloviće kako političke i društvene, tako i kulturne i jezičke promjene kod stanovništva, a to će odrediti i kasniju sudbinu arebice. Vajzović smatra da su arebicu „nametnule prilike vezane za turski period – kad je okončan, ozbiljno su umanjene i razlozi upotrebe ovog pisma“ (Vajzović 2003, 14), a iz-

među ostalog, navodi i nekoliko razloga zašto arebica nije mogla imati budućnost.

Bavljenje alhamijado književnošću – koja je nastajala na arebici – danas je na našem prostoru znatno prisutnije nego što je ikad bilo. Nakon Sarajeva, ovoj književnoj oblasti se najviše posvećuje pažnje u Novom Pazaru, te se može reći da Novi Pazar već postaje reprezentativan prostor na kome će se izučavati alhamijado književnost (v. Šemsović 2019, 31). Ovim, barem djelimično, postoji nada da ovo pismo, kao prezenter čitave jedne kulture koja je nastajala na našem tlu, neće nestati i da će ostati kao svjedočanstvo jednog perioda obilježenog i ženskim vjerskim učenjem.

Izvori

Bačić, Nikola prir. 1930. *Zakon o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji od 5. decembra 1929. god. S objašnjenjem*. Zagreb: Tisak i naklada knjižare St. Kugli.

Literatura

- Aksić, Nina. 2019. „Pismenost i obrazovanje žena u Novom Pazaru od 1945. do 1991. godine“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 57–61. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Bačićanin, Fuad & Sead Šemsović. 2011. *Rukopisna ostavština Nazifa Šuševića (1860–1923)*. Novi Pazar: Narodna biblioteka „Dositej Obradović“ Novi Pazar.
- Bećović, Mehmed. 2017. *Alhamijado književnost i jezik njenih stvaralaca u Novopazarskom sandžaku*. Prijepolje: Divanhana.
- Vajzović, Hanka. 2003. „Sociolingvistički aspekti alhamijado književnosti u nas“. *Književni jezik* 21 (2): 14–26.
- Dimić, Ljubodrag. 1997. *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1941, drugi deo, Škola i crkva*. Beograd: Stubovi kulture.
- Zukorlić, Mensur. 2019. „Pismo alhamijado književnosti / Upotreba arebi-ce u Sandžaku“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 44–46. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Janković, Srđan. 1960. „Transkripcija arapskih riječi i teksta“. *Bibliotekarstvo: časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine* 6 (3): 1–43.

- Kačapor, Sait. 1987. *Školstvo u Novom Pazaru i okolini od 1918. do 1941. godine*. Novi Pazar: Muzej Ras.
- Karić, Enes. 2002. „Islamsko mišljenje u Bosni i Hercegovini na razmeđu starog i novog i prosvjetiteljski rad Mehmeda Džemaludina Čauševića“. U *Reis Džemaludin Čaušević – prosvjetitelj i reformator*, prir. Enes Karić i Mujo Demirović, 17–21. Sarajevo: Ljiljan [etc.].
- Maletić, Mihailo. 1969. *Novi Pazar i okolina*. Beograd: Novinsko-izdavačko preduzeće Književne novine.
- Muftić, Teufik. 1995. *Klasična arapska stilistika = 'Ilm al-balâ-a : al-ma`ânî wa al-bayân wa al-badî'*. Sarajevo: El-Kalem.
- Nametak, Abdurahman. 1981. *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost.
- Ujkanović, Enver. 2014. *Alhamijado literatura kao kulturno nasljeđe / Tedžvid Kur'ana – Fagnevi Zade*. Novi Pazar: Istorijski arhiv „Ras“.
- Ujkanović, Enver. 2019. „Pokušaji očuvanja arebice kao zasebnog bošnjačkog pisma“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 26–30. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Filipović, Muhamed. 2000. „Mevlud kao vjerski i narodni događaj i kao pjesnička forma u duhovnom i kulturnom životu bošnjačkog naroda“. U *Mevlud u životu i kulturi Bošnjaka*, ur. Džafer Obradović, 13–17. Sarajevo: Bošnjačka Zajednica Kulture Preporod, Institut za bošnjačke studije.
- Halilović, Hamza. Mart 2022. „Riječi arapskog porijekla u Sandžaku“ (izlaganje na tribini: „Uticaaj arapskog jezika i književnosti na bosanski jezik“, Novi Pazar, Centar za decu i omladinu DUGA, februar 20022). *Damar*. Glasilo Udruženja građana porijeklom iz Sandžaka u BiH 33: 60–61.
- Hasanović, Kemal. 2019. „Da'va (misionarski rad) u Sandžaku poslije Drugog svjetskog rata“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 50–56. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Huković, Muhamed. 1986. *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*. Sarajevo: Svjetlost.
- Šemsović, Sead. 2019. „O Alhamijado književnosti – uvodno izlaganje. Nije svaki tekst pisan arebicom alhamijado književnost“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost i Svečanost mevluda*, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 7–8. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.
- Šemsović, Sead. 2019. „'Alhamijado književnost' Zaključci s okruglog stola 'Alhamijado književnost'“. U *Zbornik radova Alhamijado književnost*

i Svečanost mevluda, prir. i ur. Hasna Ziljkić, 31–32. Novi Pazar: Kulturni centar Novi Pazar.

Šehović, Sefedin. 2009. „Mektebi i druge škole u Novom Pazaru u vrijeme vladavine Osmanlija“. *Bošnjačka riječ* 13–16: 156–160.

Примљено / Received: 18. 04. 2022.

Прихваћено / Accepted: 17. 11. 2022.